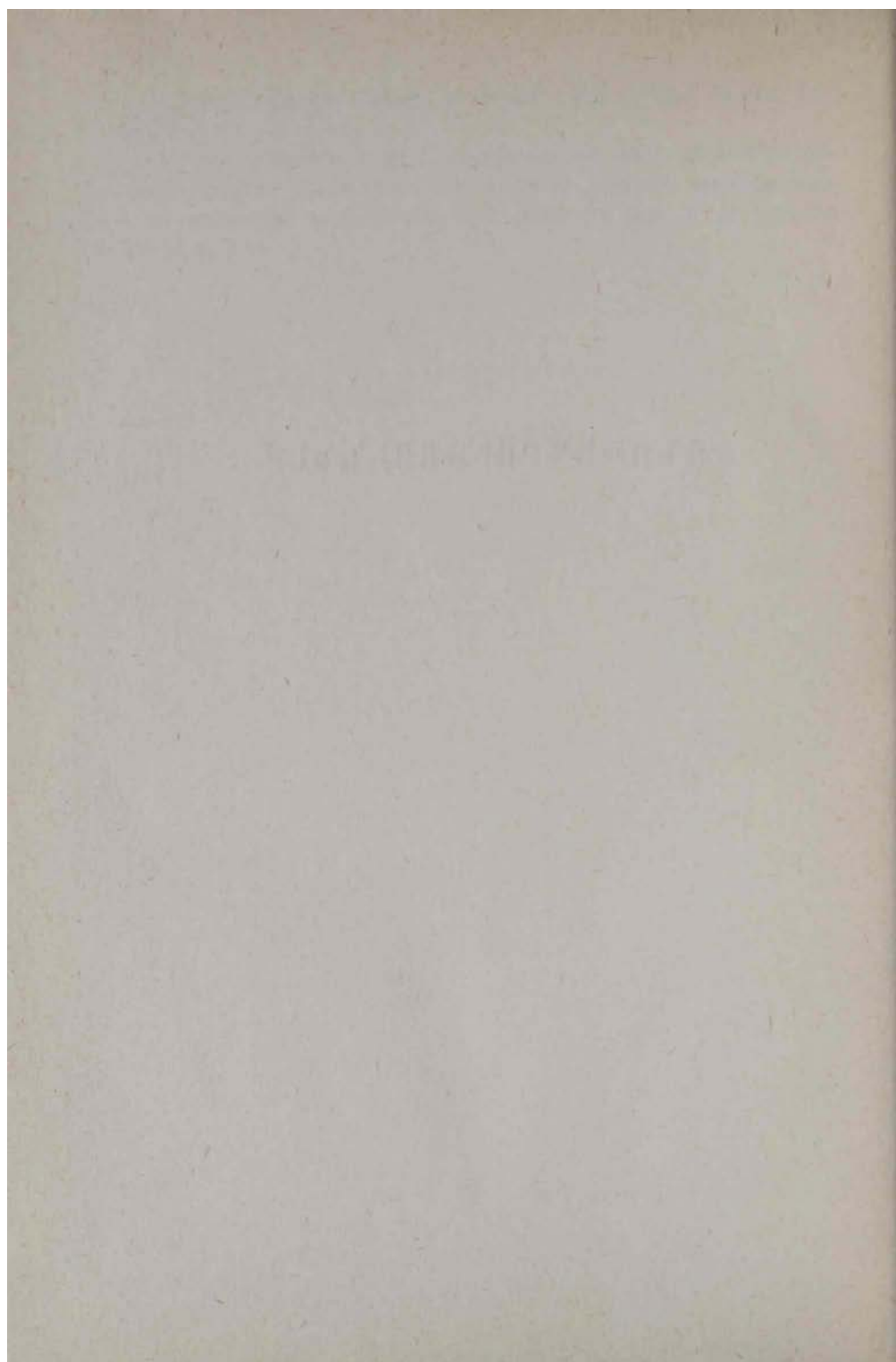

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԶՄԵՂԻ ԼՈՒԹՖԻ

1. Պետական խորհուրդ (Շուրա-ի դելեթ) — Շուրա բառացի նշանակում է խորհուրդ, ժողով, խորհրդակցության վայր։ Շուրայ-ի դելեթ՝ մեծ մեջլիս։ Բարձրագույն Դուռը՝ իր զանազան բաժիններով։

2. Կազասուբեր (կամ կազիասքեր) — Օսմանյան կայսրության մեջ շեյխ-ուլ-խսամից հետո բարձրաստիճան հոգևորական անձ, որը մասնակցում էր սուլթանական դիվանին։ Կար երկու կազասքեր՝ Ռումելիի և Անատոլիայի։

3 Ամեդի դիվան — կայսերական դիվանի գրասենյակներից մեկն է (Ամեդի կալեմի)։ Սա ռեյիս-ուլ-քութթաբի (արտաքին գործերի վարիչ) հատուկ գրասենյակն էր։ Այս գրասենյակի գլխավոր պարտականությունն էր՝ կազմել սադ-րադամի կողմից փադիշահին ներկայացվելիք թաբերները, սադրադամի կողմից օտար պետություններին ուղարկվելիք գրությունները, հաշտության պայմանագրերը, բանակցությունների արձանագրությունները և այլն։ Վերահիշյալ բոլոր գրությունների պատճենները պահվում էին այս գրասենյակում։ Դրանցից բացի, օտար երկրներում աշխատող դեսպանների և հյուպատոսների ծածկագրերը այստեղ էին բացվում։

Թանգիմաթից հետո Ամեդի գրասենյակի նշանակությունը բարձրացավ։ Ամեդի գրասենյակի պետը կոչվում էր ամեդչի։

ԹԱՐԻԽԻ-Ի ԼՈՒԹՖԻ

I—VIII հատուրներ

1. Փալանգա (ցցապատենեշ, ձողապատվար)։ Փալանգա բառը հունգարերենն է. գործ է ածվում նաև թուրքերենում՝ խանդակի (փոսի) շուրջը փայտից կամ հողից շինված փոքրիկ սլարիսպ իմաստով։ Վարոշը նմանապես շրջապատված է լինում փալանգայով։

Վարոշը նույնպես հունգարերեն բառ է, գործ է ածվում քաղաքի պարսպից դուրս մնացած թաղամասի իմաստով, ուր ընդհանրապես ապրում էին քրիստոնյաները։

2 Կափուլիբաշիուքյան և հրացանակրուքյան աստիճաններ։ Կափուլի բառացի նշանակում է դռնապան։ Կափուլի էին կոչվում փադիշահական ասպանդակի կամ դռան պահապանները, իսկ կափուլիբաշին դռանց գլխավորն էր, որը համարվում էր բարձր և պատվավոր պաշտոն։

Հրացանակիր, հրացանակրություն (սիլահչորութ). սիլահչոր (հրացանակիր) էին կոչվում զենքով զինված մարտիկները, ռազմիկները: Գավառական ավագանիների որդիները, որոնք փառիշահի անձնապահ ղեկում ծառայության մեջ էին, նույնպես կոչվում էին հրացանակիր (թյուֆենթի): Հրացանակրությունը ևս համարվում էր պատվավոր տիտղոս:

3. Սուլթանական Թուրքիայում ժողովուրդը, մասնավորապես ուլաները, գրեթե միշտ համարվում էին աղքատ: Դա, իհարկե, համապատասխանում է օրականությանը: Սակայն սուլթանի, երկրի ղեկավար շրջանների կողմից ժողովրդական զանգվածներին «աղքատ» կոչելը արհամարհական ընդթիվ ունեւր նրանց հասկացողությանը ժողովուրդը աղքատ պիտի լինի, նրանք այդ համարում էին քնական:

4. Այստեղ խոսվում է արագա և շերքեզ ցեղերի մեջ իսլամական կրոնի տարածման համար այդ շրջաններում գործող Ֆերեհ Ալի փաշայի գործունեության մասին: Պատմագիրը խոր կսկիծով նշում է, որ այդ ցեղերի մեջ դեռևս կան «շաաի» կոչված կուպաշտներ: Մեր կարծիքով, պատմագիրը այս հարցում թյուրիմացության մեջ է: Կովկասյան այդ ցեղերի մեջ պահպանվել են սնտիապաշտական սովորություններ և բարքեր, բայց կուպաշտությունը չէր կարող շարունակվել մինչև XIX դարը:

5. Իֆրենջի (irance բառի աղավաղված ձևն է) — Թուրքերեն գործ է ածվում «ֆրենգ», ֆրանսիացի, եվրոպացի իմաստով, հատկապես կաթոլիկ եվրոպացիների մասին: Տեքստում խոսքը վերաբերում է հայ կաթոլիկ սարաֆներ Հակոբին և Հովսեփին:

6. Ղազազ Արթին և Թրեզեր-զադե Դյուզ անունով հայտնի գերդաստանները Ստամբուլի հարուստ և սուլթանական արքունիքի հետ սերտ կապեր ունեցող ընտանիքներ էին:

«Հայերը Թուրքական պետական ծառայության մեջ»* վերնագրով աշխատության հեղինակ Ե. Դ. Չարքը ասում է, որ նրանց նախահայրը՝ Արթինը XVII դարի սկզբին Դիլրիկից Ստամբուլ է եկել և զբաղվել ոսկերչությամբ. «Դյուզլյան» անունով ոսկերչական հայտնի խանութը շարունակել է գոյություն ունենալ մինչև XIX դարի սկիզբը: «Դյուզ» անվան մասին Չարքը հիշում է մի ավանդություն. վաղեմ սուլթանը (սուլթանի մայրը) ոսկերիչներին պատվիրած իր մատանիներից ամենից շատ հավանում է Դյուզի պատրաստած մատանին և նրան ասում է. «Ուզիր ինձանից ինչքան ցանկանաս»: Արթինը մատանու գնից ոչ մի փարա ավելի չի պահանջում: Սուլթանի մայրը ասում է. «Շանքմ, դու ինչքան դյուզ (ուզիդ, արդար) մարդ ես և վճարում է մեծ գումար: Ահա, այս ավանդությունն է այդ գերդաստանի «Դյուզ» կոչվելու պատճառը:

Դյուզ գերդաստանի ներկայացուցիչները հետզհետե ավելի հարստացել և պետական բարձր պաշտոնների և առանձնաշնորհումների են արժանացել. արքունիքի և արքայական գերդաստանի սարաֆ, ոսկերիչ, փողերանոցի պետ և այլն: Դյուզ գերդաստանից հայտնի են՝ Արթին, Միքայել Հոջան (1724—1783), Օհաննես Դյուզ Հոջան (1749—1812), Սերքիս Չելեբին (1777—1819), Պողոս Դյուզ բեյը, Միքայել Դյուզ Չելեբին, Աղասի Չելեբին (1793—1847), Կարապետ Դյուզը (1779—1850), Միհրան բեյ Դյուզը (1817—1891) և այլն:

* I. D. Garb, Turk devleti hizmetinde Ermeniler (1453—1953), Istanbul, 1953, sah. 51—65.

Դյուղերը հետագայում ընդունելով կաթոլիկական դավանանք, նրանցից մի քանիսը ակտիվ մասնակցություն են ունենում հայ-լուսավորչականների և հայ-կաթոլիկների պայքարին, որի մասին պատմագիր Լուիս Բավական Նյուի է տալիս: Պատմագիրը հիշում է Ղազազ Արթինին (1771—1834), որը հայտնի է նաև Բեղդյան Ամիրա անունով: Բեղդյանը մետաքսի գործում մեծ մասնագետ լինելու պատճառով Օճանես Չելբեի Դյուղը նրան նշանակում է իր մետաքսի արհեստանոցի գլխավոր վարպետ (ուստա-բաշի):

Քրեզր-զադեն Քրեզրյան գերդաստանից է. սրանց նախահայրը՝ Հոջա Գրիգորը (1701—1781) Խալիայի Տրիեստ քաղաքում առևտրով է զբաղվել: Տերստում հիշված Քրեզր-զադեն այդ գերդաստանի հայտնի հայ-կաթոլիկներից է:

7. Ղալաթան և Բերան Կոստանդնուպոլսի եվրոպական մասի երկու ամենակարևոր թաղամասերն են: Ղալաթան ծովեզերքում, Կ. Պոլսի հին թաղամասերից է: Այստեղ են կենտրոնացած երկրի կարևոր ֆինանսական և առևտրական հիմնարկները: Բերան (թուրքերեն՝ Բեյօղլի) քաղաքի ամենաբարեշեն և հարուստ թաղամասն է, ուր գտնվում են օտար պետությունների դեսպանատները, կարևոր հյուրանոցները, ակումբները և այլն: Ղալաթան Բերայի հետ կապված է թունելով, Ղալաթայում է գտնվում հայոց սուրբ Լուսավորչական եկեղեցին, խորհրդարանը և կենտրոնական միջնակարգ դպրոցը: Հայ հարուստները ընդհանրապես ապրում էին Բերայում և ունեին իրենց հարուստ և շքեղ բնակարանները:

8. Մուֆարա — Լին կոչվում այն հողերը, որոնց տասանորդի հարկը տրվում էր որոշ մարզկանց, առանց այդ հողերը ծախելու իրավունքի:

9. Սուֆ — Արևելքում, հատկապես արարական քաղաքներում, այդպես են կոչվում այն շուկաները, որտեղ աճուրդով ապրանք է վաճառվում:

10. Քիլե — հացահատիկի չափի միավոր: Անատոլիայում, որը, սակայն հաստատուն չի եղել: Անատոլիայի տարբեր շրջաններում այն տարբեր է եղել:

11. Դեֆթեղա — դեֆթերը այն մատյանն էր, որտեղ օսմանյան պետության վարչական միավորներում դրանցվում էին հաշվահամարների տվյալները: Այնտեղ արձանագրվում էին գյուղի կամ քաղաքի հանրային օգտագործման արոտավայրերը, խոտհարքները, ջրաղացները և այլն, ինչպես նաև վաճառքներ, Դեֆթեղադները այդ մատյանները վարող պաշտոնյաներն էին:

12. Սեֆեթե — անկանոն գործի հրամանատար:

13. Վիրա — վիրայով գրավել (բերդ), վիրայով դուրս գալ: Վիրա՝ բառացի նշանակում է հանձնվել, անձնատուր լինել: Բերդը կամ ամրությունը վիրայով՝ անձնատուր լինելուց հետո գրավել: Հաճախ գործ է ածվում «բերդը գրավվեց վիրայով»:

14. Միրախու — կայսերական ախոռի պետը, իսա ախու՝ փաղիշահի կենդանիների ախոռը: Միրախորությունը համարվում էր բարձր պաշտոն:

15. Արևելի գուրաբանակ — Արևելքի ճակատ. նկատի ունի Թուրքիայի արևելյան սահմանի վրա ուսական բանակի դեմ գործող զորաբանակը:

16. Սերաֆե — բանակի գլխավոր հրամանատարը: Հնում սերասքեր էին կոչվում նաև որոշ ուղղությամբ ուղարկված բանակի հրամանատարները (օր. Անատոլիայի սերասքեր, Իրանի վրա ուղարկված բանակի սերասքեր և այլն): Հետագայում սերասքեր էր կոչվում օսմանյան բոլոր բանակների ընդհանուր ղեկավարը, ռազմական մինիստրը, որը մասնակցում էր մինիստրների խորհրդին:

17. Այդոս և Կարին-Աբադ — Այդոսը Ստամբուլի վիլայեթի Կարթալի գավառում (Կենտրոնը՝ Սեմանդրա) հին բերդ է։ Կարին-Աբադը, հավանաբար, այդ շրջանում մի վայր է։ Հետևաբար, ինչպես երևում է, ուսական բանակը բավականին մոտ է եղել Ստամբուլին։

18. «Կանանց անաբանքի ենթակելու» պատիժ (կամ սպանալիք)։ Թեև որոշակի չի ասվում այդ պատժի բնույթի մասին, սակայն պարզ է, որ դա Արեւելքին հատուկ բարբարոսական մի սովորություն էր, որով հանցավորի կինը ենթարկվում էր «անարգանքի»։

19. Միւրզա հատուկ անուն և տիտղոս է։ Պարսկերեն «էմիրդադե» (էմիրի որդի) բառի կրճատված ձևն է։ Հնում Իրանում գործածվող հատուկ տիտղոս էր, որ զրվում էր անունից առաջ (Միւրզա Մոհսին խան), իսկ երբ զրվում էր անունից հետո (Աբրահա Միւրզա), դա շահի որդիներին տրված տիտղոս էր։

20. Ռեիս Լիթեղի կամ Ռեիս-ուլ ֆյալիաբ — XVI և XVII դարերում արտաքին գործերի մինիստրի պարտականությունները կատարող անձը այդպես էր կոչվում։

21. Հաբբը շերիֆ կամ հաբբը հյումայուն։ Հաբբ՝ բառացի նշանակում է դրույթուն, հրովարտակ, սուլթանի ինքնագիր հրաման։ Շերիֆ՝ նվիրական բարձր։ «Նիզամ-ի շերիֆ-ի» իրադրոժման համար սուլթանի կողմից սադրազամ Յուսուֆ փաշային ուղղված հրովարտակը այդպես է կոչվել և պատմության մեջ մնացել է այդ անունով։ Երբեմն օգտագործվում է նաև «Հաբբը-ը հյումայուն» (կայսերական հրովարտակ) ձևով։

22. Ջեզիե, շեզիե գյուզար (հարկատու շեզիե, վճարող) — մուսուլմանական երկրներում քրիստոնյա հպատակներից հովանավորության և պահպանության համար գանձվող զիլհաճարկ։ Այս հարկը սկիզբ էր առել Օմեյյա խալիֆի ժամանակից։ Հարուստներից առնվում էր 45 դիրհեմ արծաթ, միջակ վիճակ ունեցողներից՝ 24 դիրհեմ, աղքատներից՝ 12 դիրհեմ։

Օսմանյան կայսրության մեջ ևս գանձվում էր ներք կարգի մարդկանցից՝ բարձր, միջակ և ցածր վիճակ ունեցող հպատակներից՝ 48, 24 և 12 ղուրուշի հաշվով։ Հետագայում դա փոփոխության ենթարկվեց։ Երեխաները և կանայք շեզիե չէին վճարում։ Այդ հարկը մտնում էր ուղղակի պետական գանձարանը, ի տարբերություն թիմար-զեամեթային հարկերի, որոնք ստանում էին թիմարի և ղեամեթի տերերը (սեփահիները)։

1835 թ. բարենորոգումների ֆերմանով շեզիեի հարկը վերացվեց և քրիստոնյա հպատակները զինվորական ծառայության փոխարեն վճարում էին «բեդելի ասքերի» անունով հարկը։ Իսկ 1908 թվականի սահմանադրությամբ այդ հարկը ևս վերացվեց։

Ջեզիեդար՝ շեզիե հարկը գանձող պաշտոնյա։

23. Հայ-կաթոլիկական հարցի մասին սուլթանի ֆերմանը։ Կաթոլիկական հարցի մասին գրել են այդ շրջանի պատմագիրներ Էսադ և Լուսիֆի Էֆենդիները, ինչպես նաև նախորդ պատմագիրներից Ջեզիֆ փաշան*։ Քանի որ իբրև ներքին կրոնական դավանական վեճ սկսված այդ շարժումը վերածվել է խիստ բարդ միջազգային դիվանագիտական հարցի, որը երկար ժամանակ ղրաղեցնում էր հս-

* Տե՛ս մեր «Թուրքական աղբյուրներ...» հատ. Ա, 1961, «Հայ կաթոլիկների արքայություն» վերնագրով բաժինը, էջ 300—302։

յոց պատրիարքարանին, կառավարությանն ու սուլթանին, մենք անհրաժեշտ համարեցինք թուրքական աղբյուրներից նույնությամբ թարգմանել «Կաթոլիկական հարցի» վերաբերյալ բոլոր նյութերը և վավերագրերը (հայոց պատրիարքի՝ Բ. Դոսանն ուղղած թաքրիքները — սուլթանի կարգադրությունները և ֆերմանը՝ թուրքերեն տեքստի հետ միասին), որոնք դրքի վերջում տրված են իբրև հավելված:

24. Ստամբուլի երեք քաղաքներ (թուրքերեն Բիլագ-ի սելասե) էին համարում Ղաֆա, էյուր և Սկյուդար թաղամասերը:

25. Կամալ Եկեղեցի — Նրուսաղեմում քրիստոնյաների ունեցած նվիրական վայրերը կոչվել են սուրբ վայրեր: Քրիստոնյաներին վերաբերող սուրբ վայրերից են՝ Քրիստոսի ծննդավայրը համարվող Բեթղեհեմի քարայրը և Եկեղեցին (Կամալ Եկեղեցին), Քրիստոսի դերևվանը և նրա Եկեղեցին, Մարիամի դերեզմանը և այլն: Քրիստոնեական դավանանքների՝ կաթոլիկների և օրթոդոքսների միջև այս սուրբ վայրերը դարձրել շարունակ վեճի և անհամաձայնության առարկա են և զերև:

26. Իլթիզամ, իլթիզամի սիստեմը — իլթիզամը բառացի նշանակում է ստանձնել, հանձն առնել, վարձով տալ: Օսմանյան հարկային սիստեմում իլթիզամը հետևյալ իմաստն ուներ: Կառավարությունը տասանորդի (աշար) և ոչխարի (աղնամ) հարկերը, առանձին ազարակների եկամուտը և այլն ուղղակի ինքը չէր դանձում, այլ կապալով տալիս էր որոշ մարդկանց, որոնք պարտավոր էին իրենց վճարելիք գումարի համար երաշխավոր ներկայացնել:

Իլթիզամը տրվում էր զավառների և սանջաքների մասշտաբով: Իլթիզամ վերցնողները կոչվում էին մյուլթեզիվ, իսկ այդ կարգը՝ իլթիզամի սիստեմ: Մյուլթեզիվները, որոնք առհասարակ հարուստ և ազդեցիկ մարդիկ էին, վայելում էին իշխանության օժանդակությունն ու հովանավորությունը: Իշխանությունները նրանց տրամադրության տակ էին դնում ոստիկանական ուժեր: Այսպիսի պայմաններում մյուլթեզիվ կապալառուները կատարում էին անօրինակ բռնություններ և շարաշահություններ: Աղքատ և իրավազուրկ գյուղացու շահագործումը հաճախ հասնում էր ահավոր շահերի, երբ մյուլթեզիվները գյուղացու ստացած բերքից խլում էին առյուծի բաժինը, նրան և նրա ընտանիքին դատապարտելով կիսաքաղց վիճակի:

27. Մյուրաշիք էին կոչվում ա) այն պաշտոնյաները, որոնք կառավարության հրամանները հասցնում էին ըստ պատկանելիության, գործադրում էին դրանք կամ դանձում կառավարությանը հասանելիք դրամն ու իրերը. բ) դատավորի հրամանները հաղորդող և դատավճիռները ի կատար ածող պաշտոնյաները:

28. Թանզիմաթ-ի հայրիյե — Թանզիմաթ բառացի նշանակում է կազմակերպում, կարգավորում, բարենորոգում, հայր՝ բարի, օգտակար: Այսպես կոչվեց բարենորոգման այն ծրագիրը, որը հրապարակվեց 1839 թվականին սուլթան Արդուլ Մեջիդի հատուկ հրովարտակով, որը պատմության մեջ հայտնի է «Գյուլհանեի կայսերական հրովարտակ» անունով: Բարենորոգման այս ծրագիրը կազմել և նրա գործադրությունը ղեկավարել է այն ժամանակի պետական մեծ գործիչ և դիվանագետ Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան:

Ռեշիդ փաշան սուլթան Մահմուդ II-ի օրոք եղել է արտաքին գործերի մինիստր, Թուրքիայի դեսպան Լոնդոնում և Փարիզում: Ստամբուլ վերադառնալուց հետո Ռեշիդ փաշան ձեռնարկում է բարենորոգումների ծրագիրը՝ Թանզիմաթը կազմելուն: 1839 թ. նոյեմբերի 3-ին Գյուլհանեի այգում Ռեշիդ փաշան բոլոր մինիստրների, կառավարական բարձր պաշտոնյաների, հոգևորականների, հայ

և հույն պատրիարքների, հրեաների խախտմապետի, ինչպես նաև օտար պետությունների դեսպանների ներկայությամբ մեծ հանդիսավորությամբ կարգաց սուլթան Աբդուլ Մեջիդի «հաթթ-ը շերիֆով» հաստատված քանզիմաքը: Թուրքիայի պատմության մեջ բարենորոգումների այս երկրորդ* և ավելի կարևոր ծրագրի նախատեսած մի շարք վարչական և տնտեսական միջոցառումների հիմնական կետերն էին. 1. առանց կրոնի խտրության Օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակների կյանքի, պատվի և ունեցվածքի սուպահություն, 2. գանձվելիք հարկերի կանոնավոր բաժանում և իլթիզամի սխտեմի վերացում, 3. զինվորական ծառայության ժամկետի և բնույթի կանոնավորում և այլն:

29. Միլիտան. Թուրքիայի վարչական բաժանման համաձայն էյալեթների կառավարիչները կոչվում էին բեյլերբեյի կամ միրմիրան:

30. Ռիսալե բառացի նշանակում է գրքույկ, բրոշյուր, նամակ, գրություն: Այստեղ գործ է ածված գրքույկ և զեկուցում հիմաստով: Թուրքիայի պատմության մեջ ուսույթ են կոչվել պետության գործիչների կողմից գրված և զեկուցման ձևով սուլթաններին ներկայացված գրքույկները: Հայտնի է արքունի ծառայողներից Կոչի բեյի՝ 1631 թ. սուլթան Մուրադ V-ին ներկայացրած ուսույթն և դրանից որոշ ժամանակ հետո սուլթան Իբրահիմին ներկայացրած նրա երկրորդ ուսույթն:

31. Բերաք — պարզեագիր, արտոնագիր, սուլթանի կողմից շնորհված աստիճանների, շքանշանների և արտոնությունների մասին փաղիշահական ֆերման: Ստացողները համարվում էին բերաքավուր (բերաթիլ): Այստեղ խոսքը վերաբերում է քրիստոնյա պատրիարքներին, մետրոպոլիտներին և զավառական առաջնորդներին, որոնք ստանում էին փաղիշահական բերաթիլ:

32. Կարույիկ ազգ — Պատմագիր լուծֆին և թուրք այլ հեղինակներ թույլ էին տալիս կոպիտ սխալ, կաթուղիկներին «ազգ» (կաթուղիկ ազգ) անվանելով նրանք գիտակցաբար թե անգիտակցաբար նպաստել են հայ կաթուղիկների հավակնություններին: Նրանք փորձում էին Թուրքիայում ձեռք բերել հայ, հույն և այլ ազգությունների վայելած ազգային իրավունքները:

33. Միրիվա. Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանման մեջ էյալեթը (հետագայում — վիլայեթ) բաժանվում էր լիվանների կամ սանջաքների լիվանների վարչական պետերը կոչվում էին միրիվա (սանջաք-բեյի):

34. Բաշ-վեֆալեք, բաշ-վեֆիլ: Մինչև XIX դարի 40-ական թվականները կառավարության ղեկավարը կոչվում էր սադրազամ: Սուլթանական հատուկ հրամանով, իբրև թանգիմաթական ուսուցիչ, սադրազամությունը վերածվում է բաշ-վեֆալեքի (վարչապետության), իսկ սադրազամը կոչվում է բաշ-վեֆիլ (վարչապետ): Դրան համապատասխան վեֆալեթները վերանվանվում են մինիստրություններ, վեֆիլներ՝ մինիստրներ:

35. Կալսեբակլան կամ պետական կնիքը հանդիսացել է սադրազամների և ապա բաշ-վեֆիլների պաշտոնի փաստական նշանը, որ նրանք ստանում էին այդ պաշտոնին նշանակվելիս և պահում մինչև աշխատանքից ազատվելը: Պետական բոլոր հիմնարկների պաշտոնական թղթերը կնքվում էին այդ պետական

* Բարենորոգումների առաջին ծրագիրը սուլթան Սելիմ III-ի 1826 թ. ենդի-լերիական բանակի լիկվիդացման ծրագիրն էր, որ հայտնի է «բարեբաստիկ դեպք» անունով:

կնիքով, Կառավարական մյուս հաստատությունները շունեին այդ կնիքը: Երբ սուլթանը ցանկանում էր սադրազամին ազատել պաշտոնից, կանչում էր նրան իր մոտ և վերցնում պետական կնիքը:

36. Իսթուրլի Օնանես (վառդագործ): Այս հատվածում պատմագիրը հաղորդում է շատ հետաքրքիր և կարևոր ռազմա-տեխնիկական ու արդյունաբերական նախաձեռնության մասին, որ կատարել է հայազգի վառդագործ Օհանեսը: Վառդագործ Օհանեսը մեկն էր Թուրքիայի և գլխավորապես Կ. Պոլսի այն բազմաթիվ հայերից, որոնք դարձրել էին շարունակ իրենց մասնագիտությունը և գիտելիքները, հաճախ նաև նյութական միջոցները ի սպաս են դրել երկրի ռազմական, տնտեսական և կուլտուրական զարգացման գործին: Սակայն, միշտ չէ, որ հայերի նման նախաձեռնությունները արժանացել են ուշադրության և զննատվել ըստ արժանվույն:

37. Էսնաֆ. հնուց ի վեր արհեստավորները, խանութպանները ունեին իրենց հատուկ արհեստակցական դասերը, որոնք կոչվում էին էսնաֆ: էսնաֆներին ամեն մեկը ուներ իր էսնաֆի քեթխուղան, որը կապ էր պահպանում կառավարության հետ և վարում էսնաֆի ընդհանուր և անհատական գործերը, հավաքում հարկերը և այլն: Քեթխուղան ընտրվում էր էսնաֆի անդամների կողմից և հաստատվում կառավարության կողմից: էսնաֆի հավաքման և խորհրդակցության համար կար հատուկ վայր, որ կոչվում էր էսնաֆի ուշա, այսպես էր կոչվում նաև էսնաֆի մեջլիսը:

38. Հյուսնյաւ Խաֆեւսիի դաշնագիրը — Հյուսնյաւ Խաֆեւսին Բոսֆորի նեղուցի ասիական ափին, Բեյքոզի դղյակի մոտ նավահանգիստ է: Այս դաշնագիրը Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվել է 1833 թվականին: Դաշնագիրը, ինչպես նշում է պատմագիր Լուսինյան, կնքվել է սուլթան Մահմուդ II-ի և Ռուսաստանի միջև միության և պաշտպանողական սկզբունքներով: Դաշնագիրը ուներ վեց ռազմական հոդված և մեկ գաղտնի հոդված, որոնցով Թուրքիան պարտավորվում էր Ռուսաստանի պահանջով փակել Դարդանեղի նեղուցը օտար պետությունների ռազմական նավերի համար:

39. Խըրիս-ի շերիֆ. Խըրթա (խըրխա — դերվիշների հագած լայն պարեգոտը) կոչվում է նաև Խըրթա-ի սեադեթ (երջանկության խըրխա): Ըստ իսլամական ավանդության, այդ նվիրական հագուստը (վերարկուն), իբր, մնացել է Մուհամմեդ մարգարեից՝ իբրև նվիրական ավանդ: Խըրթան պահվում էր Թուփակափուլ արքունիքում, հատուկ փակ տեղում:

40. Բարեհաբուսների ֆերման — 1839 թ. պաշտոնապես ընդունված բարենորոգումների ֆերմանը (թանգիմաթ) իրագործվում էր խիստ դանդաղ և ուշիվ: Այնպես որ 1856 թվականին սուլթան Աբդուլ Մեջիդը անհրաժեշտ է համարում նոր «հաթթ-ը հյուսնյաւնով» կազմել բարենորոգումների նոր ծրագիր: Դրանով սկսվում է Թանգիմաթի երկրորդ շրջանը:

41. Խալա (արաբերեն) — գործ է ածվում ուռի, ուռից, ուռիք (հոգնակին ուռյա) ձևերով: Բառացի նշանակում է կենդանիների հոտ, քաղաքական իմաստով՝ մի վեհապետի իշխանության ենթակա հպատակներ, որոնք պարտավոր են հարկ վճարել: Օսմանյան կայսրության մեջ մինչև XVIII—XVIII դարերը Խալա էին կոչվում բոլոր գյուղացի հպատակները, ավելի ուշ՝ բոլոր քրիստոնյա հպատակները, հարկատուները:

42. Իլթիզամի սիստեմի վերացումը (տե՛ս Ժանդթ. 26), Թանգիմաթի հիման վրա վերացվում է հարկահավաքման կապալառուական սիստեմը (իլթիզա-

մը), որ գարեր շարունակ գործադրվել էր և դարձել ժողովրդական մասսաների շահագործման ու կեղեքման դաժան միջոց: Ինչպես հայտնի է, հարկերի հավաքման կապալառուները (մյուլթեզիմ) օգտվելով իրենց դիրքից և պայմաններից, առանց հաշվի առնելու հարկերի՝ օրենքով նախատեսված նորմաները և գումարները, մշտապես կատարում էին անթիվ զեղծումներ, ապօրինություններ, միշտ վայելելով, իհարկե, կառավարական օրգանների հովանավորությունը:

43. Ջեզիե (տե՛ս ծանոթ. 22): Թուրքիայում հարկերը հիմնականում բաժանվում էին երկու մասի՝ շարիաթական հարկեր և սովորաբային հարկեր: Շարիաթական հարկերն էին զեքաթը, աշարը, խարաջը և չեզիեն: Այս հիմնական հարկերի հիման վրա նշանակվում էին հոլագործության, անասնապահության, առևտրի, կալվածքների և տան, ամուսնության և այլնի վերաբերյալ բաղմաթիվ, թվով 350 անուն հարկեր: Սովորության հարկերը նշանակվում էին սուլթանի կողմից՝ պետության անհրաժեշտ կարիքների համար թվով 97 անուն:

44. Ջեբել-Դըյուլ — Ջեբել արաբերեն լեռ, դըյուլ՝ Սիրիայում ապրող արաբացած շիի ցեղ: Ջեբել-Դըյուլը այդ շրջանի գրյուղների լեռներն են:

45. Քերիյեթ-ուլ Շամ — Շամը՝ Դամասկոսն է (Դեմեշկ), բերիյեթ՝ ցամաքային, ի տարբերություն լեռնային մասի, Սիրիայի այս հարթավայրը կոչվել է Բերիյեթ ուլ-Շամ:

46. Քալֆա (արաբերեն խալիֆի աղավաղված ձևը) — փոխանորդ, օգնական: Ունի տարբեր իմաստներ՝ ուսուցչի օգնական, տարբեր արհեստների ենթավարպետ, շինարարական ճարտարապետների ենթավարպետ, գրասենյակների քարտուղար (կա նաև սեր — քալֆա՝ զխավոր քալֆան): Այսպես XVI դարի հայտնի պատմագիր-գիտնական Քյաթիր Չելեբին երկարատև գրասենյակային ծառայության համար ստացել էր Հաջի Քալֆա (կալֆա) տիտղոսը:

Բարձրագույն Դուան շենքի կառուցող Իստեֆանը հայտնի է իբրև Իստեֆան քալֆա:

47. Բաբ-ը սեռասֆերի — Բաբ նշանակում է դուռ, մի շարք բարդություններով ստանում է կարևոր կառավարական հիմնարկների և վարչությունների իմաստը: Հայտնի է Բաբ-ը Ալին (Բարձրագույն Դուռը, երբեմն սյարղապես Դուռ) իբրև Օսմանյան կայսրության կենտրոնական կառավարության տուն, ուր նստում էին սադրազամը և մի շարք մինիստրներ: Բաբ-ը մեշեյիսթ՝ շեյխ ուլ-իսլամի պաշտոնատունը, Բաբ-ը սեռասբերի՝ ռազմական մինիստրությունը:

48. Բանակ — առհասարակ երկրի ամբողջ զինվորական ուժը: Ցամաքային զինվորական ուժերը մինչև նիզամ-ի ջեդիդը և թանզիմաթը կազմված էին տարբեր օջախներից, օբինակ՝ ենիչերիական օջախ, սիփահիների օջախ, կափուկուլիների օջախ և այլն:

Ձինվորական նոր կարգով կանոնավոր զինվորական ուժերը բաժանվեցին հինգ բանակների՝ հատուկ, Ստամբուլի, Ռումելիի, Անատոլիայի և Արաբիայի բանակները: Հետագայում բանակները անվանվեցին թվերով՝ առաջին բանակ, երկրորդ բանակ, երրորդ բանակ և այլն:

49. Յըլդըզի պալատը (Յըլդըզ քյոշք) — Ստամբուլի սուլթանական պալատներից է, ուր ապրեց և գործեց սուլթան Աբդուլ Համիդը իր իշխանության սկզբից մինչև զահազդումը (1878—1909 թթ.):

50. ՅՐԴա — ծանրության լափ, որ երկար ժամանակ գործածվել է Միլիե Ա-սիայի երկրներում և Թուրքիայում: Օքքան (կամ քեյն) բաժանվում է 400 տիրահեծի: Օքքան հավասար է մեկ կիլոգրամի և 283 գրամի: Հանրապետական Թուրքի-

այնու չափի և կշիռների բարենորոգումներով ընդունվեցին մետրական սիստեմը, ծանրություն և երկարության չափերը:

51. Փարա — դրամական միավոր Թուրքիայում: Առևտրում լիրան առհասարակ հավասար էր 108 ղուրուշի, իսկ ոսկու արծեքով և պաշտոնական գործունեության յեյ 100 ղուրուշ էր, ղուրուշը՝ 40 փարա: Փարան համարժեք էր երեք աքչեի, որը երկար ժամանակ Թուրքիայի դրամական միավորն էր:

52. Բուն Ստամբուլ — Ստամբուլ քաղաքը Ոսկեղջյուրով բաժանվում էր երկու մասի՝ Բուն Ստամբուլ և Ղալաթա ու Բերա: Բուն Ստամբուլը Ոսկեղջյուրի հարավային եզրերին և Մարմարայի եռանկյունում գտնվող հին Բյուզանդիոն — Կոստանդնուպոլիսն է: Ներկայումս քաղաքի հին թաղամասն է, ուր ապրում են հիմնականում թուրքերը: Այստեղ են քաղաքի գլխավոր շուկաները, հնությունները և պետական պաշտոնատները:

53. Մեջլիս-ի վալա (բարձր մեջլիս): Մեջլիս էին կոչվում Թուրքիայի մի շարք բարձր խորհուրդները, որտեղ քննվում էին պետության վերաբերյալ բազմաթիվ հարցեր: Ամենաբարձր մեջլիսը դա մեջլիսի մեքուսանն էր (պատգամավորների ժողովը, պառլամենտը), հանրապետական շրջանում՝ Ազգային մեծ ժողովը:

Թանգիմաթից և բարենորոգումների երկրորդ ծրագրից հետո կազմակերպվեցին մի շարք մեջլիսներ երկրի վարչության, կրթության, տնտեսության այլ բնագավառների գործերի համար: Դրանցից էր նաև Մեջլիս վալան, որը Բաբ-ը Ալիում ամենաբարձր մեջլիսն էր, ուր քննվում և վճռվում էին պետության համար բացառիկ կարևորություն ունեցող հարցերը: Տվյալ դեպքում վանում որոշ ազդեցիկ մարդկանց կողմից թանգիմաթին հակառակություն ցույց տալու հարցը քննվում է մեջլիս-ի վալայում:

54. Դուրա — երկաթից շինված քառակուսի սնամեջ, ջրում շրնկղմվող հսկա սնդուկներ, որոնք միացվում էին իրար և վրան կառուցվում էր շարժական կամուրջ:

55. Գերիենբի շուկա. ստրկավաճառությունը իր գոյությունը պահպանել էր անգամ թանգիմաթի բարենորոգումներից հետո: Միջնադարյան այդ բարբարոսական առևտուրը վերացնելու և ստրուկների շուկան ցրելու նախաձեռնությունը պատկանում է սուլթան Աբդուլ Մեջիդին:

56. Ռեդիֆիսան բեյ: Քուրդ ցեղապետ Բեդիրիսան բեյի մասին քաղվածաբար թարգմանել ենք բավական ընդարձակ նյութ: Այստեղ անհրաժեշտ է շեշտել մի շարք հիմնական հարցեր, որոնք պատմագիրը անտեսել է: Առաջին հարցն այն է, որ Բեդիրիսան բեյի ապստամբությունը (ըստ պատմագրի՝ խռովությունը) պատահական և կղզիացած ապստամբություն չէ, դա քուրդ ցեղապետ-ֆեոդալների երկարատև հուզումների՝ իր մասշտաբով խոշոր և կարևոր էտապներից է: Երկրորդ՝ Բեդիրիսան բեյի գերդաստանը, նրա բազմաթիվ որդիները երկար ժամանակ կազմակերպել ու ղեկավարել են քուրդ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը, ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջը, մասամբ նաև Քեմալական Թուրքիայում:

57. Նումբաբա էին կոչվում հատուկ տիպի թնդանոթները Թուրքիայում, իսկ հավանք այդ թնդանոթներից արձակվող արկերն են:

58. Միմամադար — միհման (սլաբսկերեն) հյուր, միհմանդար՝ հյուրընկալ: Միհմանդար էին կոչվում այն մեծ պաշտոնյաները, որոնք դրվում էին օտար զբապանների և այլ հյուրերի տրամադրության ներքո՝ նրանց առաջնորդելու և ծառայելու համար:

59. Սյուբեդալիբե — բռնությունը որևէ իշխանություն և հարստություն ձեռք բերող անձ, զոռբա:

60. Դյուլզ-օդլու հռչա Կաբապետ և հռչա Միհրան (տե՛ս ծանոթ. 6): Հռչա Կարապետ Դյուլզը (1779—1850 թթ.) այդ գերդաստանի հայտնի անձնավորություններից էր, որը սուլթանի կողմից արժանացել էր քեյ տիտղոսին:

Հռչա Միհրան բեյ Դյուլզը (1817—1891 թթ.) նշանակվել է փողերանոցի դրամահատության տնօրեն և սուլթան Աբդուլ Ազիզի մայր-սուլթանի սարաֆ է եղել: Սուլթան Աբդուլ Ազիզի հետ միասին Փարիզ է գնացել:

61. Զիհադ, մյուշաճիդ — արաբերեն «չեհզ» արմատից, որը նշանակում է ջանք գործադրել (խոսքով և գործով): Լստ Շարիաթի՝ պատերազմ հանուն իսլամական կրոնի: Անհավատների՝ ավակրոնների դեմ պատերազմը բոլոր մուսուլմանների նվիրական պարտավորություններից է: Զիհադին մասնակցողները կոչվում էին մյուշահիդ (կրոնի համար պայքարող ռազմիկ):

Զիհադին որպես հոմանիշ գործածվում էր նաև ղազա բառը՝ սրբազան պատերազմ և այդ պատերազմում ձեռք բերված հաղթությունը: Ղազայում հաղթողները ստանում էին ղազի (հաղթող) տիտղոսը: Սուլթաններից շատերը ունեցել են այդ տիտղոսը: Սուլթան Աբդուլ Համիդը նույնպես ստացել էր ղազի տիտղոսը, թեև իր իշխանության 33 տարիների ընթացքում Ստամբուլի իր պալատներից երբեք դուրս չէր եկել և տեղի ունեցած պատերազմներում էլ սլարտուլյուն էր կրել...

62. Բաշբուդ — ոչ կանոնավոր զինվորական խմբերի հրամանատար, պետ, ցեղապետ: Նրանք կոչվում էին նաև սեբեբեդե:

63. Խալամուքյան և խալիֆայության կենտրոնը (Դար-ուլ-խելաֆեթ): Երբ խալիֆայությունը (Մուհամմեդ մարգարեի հաջորդները կոչվեցին խալիֆ) անցավ օսմանյան սուլթաններին, խալամուքյան ու խալիֆայության կենտրոնը, փաստորեն հանդիսացավ Ստամբուլը՝ մինչև խալիֆայության վերացումը:

64 Մյուշաճիդ — Շեյխ Շամիլի պատերազմը մղվում էր իսլամական կրոնի անվան տակ և այդ պատճառով էլ այն համարում էին կրոնական պատերազմ (չիհադ), իսկ շեյխ Շամիլին՝ մյուշահիդ (կրոնի մարտիկ):

ԱՔԻՈՒՐԱՀՄԱՆ ՇԵՐԵՖ

1. Մեհշիկով — ծովակալ իշխան, սուլթան Աբդուլ Մեշիդի իշխանության շրջանում Ռուսաստանի արտակարգ դեսպանը: Նա եղել է նաև Ռուսաստանի ծովային մինիստր և Ղրիմի պատերազմում կարևոր դեր է կատարել:

2. Կալիօն — հին առաքաստավոր ռազմանավ, որի վրա կան 2—3 շարք թնդանոթներ: Առաքաստանավը ուներ բազմաթիվ առաքաստներ: Կալիօնի վրա աշխատող զինվորները կոչվում էին կալիօնցի:

3. Չանաֆ-կալեի նեղուցը — Չանաֆ-կալեն Դարդանելի նեղուցում հին և ամրակուռ բերդ է: Այդ կապակցությամբ նեղուցը կոչվել է նաև Չանաֆ-կալեի նեղուց: Դարդանելի և Բոսֆորի նեղուցները միասին կոչվում են նաև Ստամբուլի նեղուցներ:

4. Կարսի բերդը — Ինչպես նախորդ ուսմթուրքական պատերազմներում, 1853—1855 թթ. Ղրիմի պատերազմում ևս Կարսը, իբրև Արևելյան սահմանի կարևոր ամրակուռ բերդ, վճռական դեր է կատարել: Պատմադիրը Կարսի համար մղված մարտերի մասին տալիս է անհրաժեշտ մանրամասնություններ: Ռուսական բանակի զենանրալ Մուրավյովը Կարսը գրավում է 1855 թ. նոյեմբերին:

ԽԵՆՄԵՆԻ ՔՅԱՄԻՆՔ ՓԱՇԱ

1. Թուրքական պատմագրությանը Մուլա Իգրիսը ծանոթ է նաև Իգրիս-ի Ռիթլիսի անունով: Ազգությամբ քուրդ է: Պարսկերեն լեզվով գրել է օսմանյան պետության առաջին 8 սուլթանների պատմությունը՝ «Հեշթ քեհնեշթ» («Ութ դարխտ») վերնագրով:

XIV դարի սկզբին օսմանյան Յավուզ սուլթան Սելիմի (1512—1520 թթ.) և Իրանի շահ Իսմայիլի միջև կատաղի պատերազմ է սկսվում, որը հայտնի է Չալդրանի մեծ պատերազմ անունով (920 թ. = 1514 թ.): Օսմանյան բանակը հաղթում է, գրավում Թավրիզը և շահ Իսմայիլի հարստությունը, գրաված մեծաքանակ ավարն ու մոտ հազար լավազույն արհեստավորներ ուղարկում է Ստամբուլ: Թուրք-իրանական այս պատերազմը նախապատրաստելու և վարելու գործում կարևոր դեր է կատարել մուլա Իգրիսը: Վերջինս լավ ծանոթ լինելով հատկապես քրդաբնակ շրջաններին, սուլթանի Թավրիզից վերադարձին, Բըլբըլի Մեհմեդ փաշային մեծ օժանդակություն է ցույց տվել Քուրդիստանի մի շարք կարևոր շրջանները, քաղաքները գրավելու և քրդական ցեղերին Օսմանյան կայսրությանը ենթարկելու գործում:

Լինել իր «Հայաստան» գրքում կարևոր տեղեկություններ է տալիս Չալդրանի սլատերազմի և քրդական շրջանները Օսմանյան կայսրությանը ենթարկելու մասին:

«1513 թ. Չալդրանի ճակատամարտերում, երբ սլատերները պարտվեցին օսմանցիներին, հարկացուցիչ և քուրդական ցեղերը ըլլան նստակյաց: Այս ծրագիրը սուլթան Սելիմ Ա-ի նախարար Իգրիսինն է, որ Պիլիսցի քուրդ մը էր. ծրագրի մեկ մասն ալ էր, փոխադրել այս անհաստատ ցեղի մեկ հատվածը և հաստատել Տաճկաստանի նոր սահմանին այն զավառներու մեջ՝ որոնք սահմանակից էին Վրաստանի ու Պարսկաստանի՝ գրավված շահնե: Կըսվի թե անոնց շնորհվեցավ տնական ապահովություն մը այն պայմանով՝ որ իբրև միլիցիա ծառայեն սահմանի վրա, որը տրվեցավ իրենց ի պահպանություն»: Լինչի վերոհիշյալ վկայությունը առնված է Հակոբ Շահպաղյանի «Քուրդ-հայ պատմություն» գրքից, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 56—57):

2. Դերբեդի — մի շարք պետական ծառայողներ ժամանակի ընթացքում մեծ ազդեցություն և իշխանություն էին ձեռք բերում: XVII դարում Անատոլիայում դրանք դարձել էին զրեթև ինքնիշխան: Կառավարությունը ստիպված էր հաշտվել նման դերբեդյանների գոյության հետ, որոնք հետզհետե ուժեղանալով և հարստանալով հիմնել էին առանձին դերդաստաններ: XIX դարում այդ դերդաստանները, կարելի է ասել, Անատոլիայում դերիշխող էին դարձել: Սուլթան Մահմուդ II-ը այդ դերբեդյանների դեմ ուժեղ և տևական պայքարից հետո կարողացավ վերջ տալ նրանց անկարգություններին: Անատոլիայի նշանավոր դերբեդյաններն էին՝ Կայա-Օսման-օղլուները (Այդընի, Սարուհանի շրջաններում), Չափան-օղլուները (Յոզգազի, Կեսարիայի, Ամասիայի և Անկարայի շրջաններում), Հաջի Ալի փաշա-օղլուները (Տրապիզոնում և շրջակայքում), Կուլադայի Իլաս-օղլուները (Մենթեշում և շրջակայքում) և այլք:

3. Աբբաս Միրզա — Իրանի Փաշարների դինաստիայի Ֆեթհ Ալի շահի որդին և գահաժառանգը, որը կարևոր դեր է կատարել 1821 թվականի Թուրք-իրանական պատերազմում և դիվանագիտական հարաբերություններում: Շահը, օգտնվելով Թուրքիայի ծանր դրությունից (Թեփեդեկենլի փաշայի և հունական ապստամբությունները), գահաժառանգ Աբբաս Միրզային բանակով ուղարկում է դեպի Արևելյան Անատոլիա, իսկ մյուս ուղղուն՝ Մեհմեդ Ալի Միրզային՝ դեպի

Իրաք: Աբրահամ Միրզան գրավում է Բայազիդը, Թուփրաքկալեն, Ալաշկերտը, Բիթ-
լիսը, Մուշը և Արճեշը: Բանակում տարածված սոսկալի խուլերայի պատճառով
Աբրահամ Միրզան ստիպված է լինում հաշտություն կնքել:

4. Հաջորդ հաջի — լուսնային 12-րդ ամսում (գիլհիջե) մեծ հանդիսավորու-
թյամբ դեպի նվիրական Քաաբե (Մեքքա քաղաքում) կատարվող ուխտագնացու-
թյունը հաջող էր կոչվում, իսկ ուխտավորները՝ հաջի: Հաջիները իսլամական եր-
կրոններում համարվում են կրոնասեր, պատվավոր և հարգելի անձնավորու-
թյուններ:

Քաաբե. Մեքքա նվիրական քաղաքում այն սուրբ վայրը, որը, ըստ ավան-
դության, մնացել էր Հայր Աբրահամից և համարվում է բոլոր մուսուլմանների
ուխտագնացության վայր և Կրբլեի կողմը:

Կրբլե՝ մուսուլմանները նամազի ժամանակ երեսը դարձնում են դեպի
Քաաբե:

5. Անուն և հայրանուն — Անցագրի սիստեմի ընդունման կապակցությամբ
տրվող տեղեկանքներում, ինչպես գրում է պատմագիրը, նշվում էին տեղեկանք
ստացողի անունը և հայրանունը: Թուրքիայում առհասարակ մինչև հանրապետա-
կան կարգերի հաստատումը բոլոր պաշտոնական գրություններում (անձնագիր,
վկայական, տեղեկանք և այլն) ազգանուն չէր գործածվում: Թուրքերի մեջ ըն-
դունված էր երկու անվան միասին գործածելու կարգը՝ օրինակ՝ Ահմեդ Իհսան,
Թեֆիկ Ֆիքրեթ, Աբդուլ Համիդ և այլն: Ոչ-մուսուլմանները կոչվում էին ընդհան-
րապես հոր անունով, ավելացնելով «օղլի» (որդի, զավակ) բառը, օրինակ՝ Խա-
լիկ-օղլի, Մանուկ-օղլի և այլն: Խոսքը վերաբերում է պաշտոնական գրություն-
ներին, որովհետև սովորաբար քրիստոնյաների շրջանում ազգանունը ընդունված
էր և գործածվում էր:

Հանրապետական կառավարության հատուկ կարգադրությամբ, Թուրքիայի
բոլոր քաղաքացիների համար պարտադիր համարվեց ազգանվան գործածությու-
նը, բոլոր թուրք քաղաքացիները կամավոր ընտրեցին իրենց համար ազգանուն:

ՕՍՄԱՆ ՆՈՒՐԻ

1. «Սաբահ» («Առավոտ») — երկար տարիների ընթացքում Ստամբուլում
հրատարակված օրաթերթ: Վերջին շրջանի, այսինքն՝ 1908-ի սահմանադրությու-
նից հետո մինչև 1915 թվականի ապրիլի 24-ը, խմբագիրը եղել է հայտնի հրա-
պարակագիր, լրագրող Տիրան Քելեկյանը, որի շնորհիվ թերթը դարձավ Ստամ-
բուլում ամենաշատ տարածվածը: 1915 թվականին Քելեկյանը զոհ գնաց Թուրքա-
կան արյունոտ յաթաղանին: Պատերազմից հետո զինադադարի ընթացքում այս
թերթին միացավ «Փեյամ» (լուր, պատգամ) թերթը և վերանվանվեց «Փեյամ-
Սաբահ», խմբագրությամբ հայտնի հրապարակագիր Ալի Քեմալի: Սա էլ զոհ
գնաց Մուստաֆա Քեմալի դիկտատուրային, որի հակառակորդն էր: «Սաբահ»-ը
չի ունեցել քաղաքական ուղղություն, մշտապես հարմարվել է օրվա քաղաքական
պայմաններին, մինչև իր վերջնական փակումը՝ 1922 թ.: «Սաբահ»-ի տերն ու
տնօրենն էր հայտնի Միհրանը:

2. «Սերվեթ-ի Ֆյունուն» («Գանձ գիտության») — թուրք նշանավոր գրա-
կանագետների կողմից հրատարակված գիտա-դեղարվեստական հանդես:

3. Ֆերիեթ — հնում այդպես էին կոչվում երեք կայմով և ծանր սպառա-
զեն նավերը:

4. Կուրվեթ — ֆերքեթեից ավելի փոքր ռազմանավ:

5. Կաւնքեթ — փոքր, սակայն ծանր թնդանոթներով զինված ռազմանավ:

6. Աբազա — արխազներին թուրքերը անվանել են աբազա: Սև ծովի եզերքում, ներկա Արխազական ինքնավար մարզի հիմնական ժողովուրդը: Թուրքերը այդ շրջանում ապրող ցեղերին անվանել են արազա ցեղեր:

7. Ալի և Ֆուադ փաշաները — սուլթան Աբդուլ Ազիզի իշխանության շրջանում հայտնի պետական գործիչներ էին: Եղել են սահրազամներ:

Ալի փաշա — լրիվ անուն և հայրանունով Մեմեդ էմին Ալի փաշան հինգ անգամ սահրազամ է եղել, երեք անգամ սուլթան Ազիզի օրով:

Ֆուադ փաշա — հայտնի է նաև «Մեծ Ֆուադ փաշա» անունով: Սուլթան Աբդուլ Ազիզի իշխանության օրով երկու անգամ սահրազամ է եղել՝ 1863 և 1866 թվականներին:

8. Ֆենեք, Ֆենեթի հույն պատրիարքությունը — Ֆենեքը Ոսկեղջյուրի մի թաղամասն է, ուր ապրում էին գլխավորապես հույներ: Ֆենեթի հույներից մեծ թվով պետական գործիչներ կոչվել են «Ֆենեթի»: Արտաքին գործերի մինիստրության մեջ վարել են թարգմանի և այլ կարևոր պաշտոններ: Ֆենեքում է գտնվում նաև օրթոդոքս եկեղեցու տիեզերական պատրիարքարանը:

9. «Սևլամլըֆի ժամանակ... զինվորների վրա ռումբ նետելը»: Հակառակ Օսման Նուրիի պնդումին, այդ ռումբով հայերը նպատակ ունեին սպանել ոչ թե զինվորներին, այլ Աբդուլ Համիդին: